

O'ZBEK TILINING LUG'AT TARKIBI

Hayitmurodova O'g'iloy Hayitmurod qizi

Rustamova Madina To'lqin qizi

SHahrisabz davlat pedagogika instituti

Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 1-kurs talabalari

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15516092>

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek tilining lug'at tarkibi, uning asosiy qatlamlari va manbalari haqida so'z yuritiladi. O'zbek tilining leksik boyligi xalqning tarixiy taraqqiyoti, madaniy aloqalari va ijtimoiy ehtiyojlari bilan chambarchas bog'liq ekani asoslab beriladi. Maqolada milliy leksika, o'zlashma so'zlar, dialektal birliklar, arxaizmlar, neologizmlar va terminlarning lug'at tarkibidagi o'rni ilmiy jihatdan lug'atida bo'lgan ayrim so'zlarning yangi ma'nolarini o'zlashtirish va shu kabi yoritiladi. Shuningdek, o'zbek tili lug'at tarkibining boyish va yangilanishiga ta'sir etuvchi ichki hamda tashqi omillar alohida tahlil qilinadi. Leksik birliklarning uslubiy xususiyatlari, qo'llanish doiralari ham ko'rib chiqilib, ularning adabiy til rivojidadagi ahamiyati ochib beriladi. O'quvchilar lug'atiga aniqlik kiritish va adabiy tilda ishlatilmaydigan so'zlarni o'quvchilar faol lug'atidan nofaol lug'atiga o'tkazish, o'quvchilar lug'atini boyitish, ya'ni yangi so'zlarni, shuningdek, bolalar lug'atida bo'lgan ayrim so'zlarning yangi ma'nolarini o'zlashtirish va shu kabi masalalar ko'rib chiqiladi.

Abstract

This article talks about the vocabulary of the Uzbek language, its main layers and sources. It is argued that the lexical richness of the Uzbek language is closely related to the historical development, cultural relations and social needs of the nation. In the article, the role of national lexicon, borrowed words, dialectal units, archaisms, neologisms and terms in the dictionary is scientifically explained. Also, the internal and external factors affecting the enrichment and updating of the vocabulary of the Uzbek language are separately analyzed. Methodological features of lexical units, areas of application are also considered. Their importance in the development of the literary language is revealed. Clarifying students' vocabulary and transferring words not used in literary language from students' active vocabulary to inactive vocabulary, enriching students' vocabulary, that is, learning new words, as well as new meanings of some words in children's vocabulary, and similar issues are considered.

Абстрактный.

В данной статье рассматривается словарный состав узбекского языка, его основные пласты и источники. Подчеркивается, что лексическое богатство узбекского языка тесно связано с историческим развитием, культурными связями и социальными потребностями народа. В статье научно рассматривается роль национальной лексики, заимствованных слов, диалектных единиц, архаизмов, неологизмов и терминов в словаре. Также отдельно анализируются внутренние и внешние факторы, влияющие на обогащение и обновление словарного состава узбекского языка. Рассматриваются также стилистические характеристики и сферы применения лексических единиц. Раскрывается их значение в развитии литературного языка. Рассматриваются такие вопросы, как уточнение словарного запаса учащихся и перенос слов, не употребляемых в литературном языке, из активного в неактивный словарный запас учащихся, обогащение словарного запаса учащихся, то есть изучение новых слов, а также новых значений некоторых слов в детском словаре и т. д.

Kalit soʻzlar: lugʻat, taraqqiyot, madaniy aloqa, milliy leksika, oʻzlashma soʻzlar, dialektal birliklar, arxaizmlar, neologizmlar, terminlar, tilshunoslik, leksikologiya, ichki omillar, tashqi omillar, uslubiy xususiyatlar.

Keywords: vocabulary, development, cultural contact, national lexicon, loanwords, dialectal units, archaisms, neologisms, terms, linguistics, lexicology, internal factors, external factors, stylistic features.

Ключевые слова: лексика, развитие, культурные контакты, национальный лексикон, заимствованные слова, диалектные единицы, архаизмы, неологизмы, термины, лингвистика, лексикология, внутренние факторы, внешние факторы, стилистические особенности.

Hozirgi oʻzbek tilining lugʻat tarkibi oʻzbek tilining butun tarkibiy taraqqiyoti davomida shakllangan. Oʻzbek tili turkiy tillar oilasiga mansub boʻlib, uning lugʻat tarkibi ming yillar davomida shakllanib, boyib kelmoqda. Tilning lugʻaviy boyligi-bu har bir tildagi soʻzlarning umumiy yigʻindisi, yaʼni soʻz boyligi hisoblanadi. Oʻzbek tili ham oʻzining milliy ildiz soʻzlari, boshqa tillardan kirib kelgan soʻzlar va yangicha yaratilgan soʻzlar orqali keng lugʻat tarkibiga ega.

Oʻzbek tilining lugʻat tarkibi (leksikasi) juda boy va rang-barang boʻlib, u asosan uchta asosiy qatlamdan iborat:

1. Asosiy qatlam(milliy til asosidagi qatlam). Bu qatlam oʻzbek tilining tub lugʻatini tashkil etadi.

2. Qarindosh tillardan kirgan soʻzlar. Bu qatlamda oʻzbek tiliga yaqin boʻlgan boshqa turkiy tillardan (qirgʻiz, qozoq, uygʻur va h.k.) olingan soʻzlar mavjud. Masalan:jala(yomgʻir), qishloq, toʻy, oʻlan.

3. Begona tillardan kirgan soʻzlar. Bu qatlamda oʻzbek tiliga boshqa til oilalardan kirib kelgan soʻzlar boʻladi.

Ular quyidagilardan iborat:

- Arab tili-diniy, ilmiy va falsafiy terminlar: ilm, adab, maʼrifat, kitob, sabr, haqiqat.
- Fors-tojik tili-madaniy va maishiy soʻzlar: bahor, gul, doʻst, shirin, rang, zanjir.
- Rus tili-texnika, fan, siyosatga oid soʻzlar: traktor, televizor, maktab, muallim, direktor, stul.
- Yangi zamonaviy manbalar: kompyuter, internet, marketing, biznes, dizayn kabi soʻzlar.

Oʻzbek tilining lugʻat tarkibi tarixiy taraqqiyot jarayonida turli manbalar orqali boyigan. Unda asosiy oʻrinni turkiy ildizli soʻzlar egallagan boʻlsa-da, boshqa tillardan olingan soʻzlar ham tildagi boylik va xilma-xillikni taʼminlab kelmoqda

Milliy leksika, oʻzlashma soʻzlar, dialektal birliklar, arxaizmlar, neologizmlar va terminlarning lugʻat tarkibidagi oʻrni

Til leksik tizimi — bu nafaqat aloqa vositasi, balki xalq tarixining, madaniyatining, tafakkurining mazmunini ifoda etuvchi boy qatlamli tizimdir. Tilning lugʻat boyligi tarixiy taraqqiyot, ijtimoiy-madaniy muhit, xalqaro aloqalar, ilm-fan rivoji bilan bevosita bogʻliq boʻlib, uni tashkil etuvchi qatlamlar – milliy leksika, oʻzlashma soʻzlar, dialektal birliklar, arxaizmlar, neologizmlar va terminlar – har biri til taraqqiyotining maʼlum bosqichlarini aks ettiradi. Ushbu qatlamlarning har biri lugʻatshunoslikda alohida yondashuvni talab etadi.

Milliy leksikaning lugʻatdagi oʻrni

Milliy leksika tilning tub qatlamini tashkil etadi. Bu soʻzlar oʻzbek xalqining tarixiy, etnik, maʼnaviy hayotiga bevosita aloqador boʻlib, ularni izohlashda xalq hayot tarziga, urf-odatlariga tayangan holda semantik va etimologik yondashuv talab qilinadi. “Doʻppi”, “navroʻz”, “non”, “suv”, “qum” kabi soʻzlar milliy leksikaga mansub boʻlib, ular tilning mustahkam va barqaror yadrosidir.

Oʻzlashma soʻzlarning oʻrni va xususiyatlari

Til leksikasining muhim qatlamlaridan biri – oʻzlashma soʻzlardir. Arab, fors, rus, ingliz va boshqa tillardan oʻzbek tiliga kirib, maʼlum fonetik va morfologik oʻzgarishlarga uchragan bu birliklar turli davr va ehtiyojlarga koʻra leksik boylikni toʻldiradi. Masalan, “kitob”, “ilm”, “gazeta”, “poezd”, “internet” kabi soʻzlar lugʻatlarda nafaqat izoh bilan, balki ularning qaysi tilga mansubligi, kirib kelish tarixi, sinonimik qatori bilan yoritilishi lozim.

Dialektal birliklarning lugʻatdagi aks ettirilishi

Oʻzbek tilining dialektal boyligi lugʻatshunoslik uchun juda qimmatli manbadir. Shevalarda uchraydigan leksik birliklar koʻpincha adabiy tilda qoʻllanilmaydi, biroq ular til tarixini, regional madaniyatni oʻrganishda beqiyos ahamiyatga ega. Masalan, “qiyra” (Xorazm shevasi – pastqam joy), “shokila” (Fargʻona – bosh kiyim), “taptiq” (Andijon – tozalamoq) kabi soʻzlarning umumxalq tilida mavjud boʻlmagan semantik va fonetik xususiyatlari maxsus belgi bilan lugʻatlarda qayd etilishi kerak.

Arxaizmlar – tarixiy qatlam sifatida

Arxaizmlar – faol ishlatilmaydigan, lekin yozma manbalarda yoki tarixiy nutqda uchraydigan eski soʻzlardir. Ular oʻz vaqtida keng qoʻllanilgan, biroq til taraqqiyoti jarayonida zamonaviy muqobillari bilan almashgan. Masalan, “saroybon” (bek), “karrabo” (hisobchi), “musallas” (uchburchak) kabi arxaizmlar lugʻatlarda alohida belgilar bilan berilib, ularning tarixiy davrda tutgan oʻrni, hozirgi zamonaviy ekvivalenti koʻrsatilishi lozim.

Neologizmlarning lugʻatdagi aks ettirilishi

Neologizmlar tilning yangilanishini, zamon bilan hamnafas boʻlishini koʻrsatadi. Ular texnologik rivoj, global jarayonlar va madaniy yangiliklar bilan bogʻliq boʻlib, doimo yangilanib boradi. Masalan, “onlayn dars”, “sunʼiy intellekt”, “blokcheyn”, “blogger” kabi birliklar zamonaviy ijtimoiy hayotda faol ishlatiladi.

Terminlar – ilm-fan tilining asosi

Terminlar – aniq fan va sohalarga oid tushunchalarni ifodalovchi leksik birliklardir. Har bir fan oʻzining terminologik tizimiga ega boʻlib, bu tizim ilmiy muloqot, taʼlim va tadqiqot faoliyatining asosini tashkil etadi. Masalan, “kvant”, “biomassa”, “analitika”, “inflyatsiya” kabi soʻzlar fan tilining aniqligini taʼminlaydi.

Oʻzbek tilining lugʻat tarkibi murakkab va koʻp qatlamli tizim boʻlib, milliy soʻzlar, oʻzlashmalar, dialektal birliklar, arxaizmlar, neologizmlar va terminlardan tashkil topadi. Har bir qatlam til tarixining maʼlum bosqichini ifodalaydi va lugʻatshunoslikda oʻziga xos ilmiy yondashuvni talab qiladi.

Oʻzbek tilining leksikasi fan-texnika, sanʼat, ishlab chiqarishning taraqqiyoti bilan bogʻliq holda boyib boradi.

Oʻzbek tili leksikasi bir qancha manba asosida boyib, rivojlanib boradi. Uni eng avvalo, ikkita katta guruhga ajratish mumkin:

1) ichki imkoniyat;

2) tashqi imkoniyat.

Til lug'at tarkibining ichki manba asosida boyishi deganda shevalahjachalardan so'z olish, yangi so'zlar yasash asosida boyishi tushuniladi.

Masalan, buvi, buva so'zlari adabiy tilga Andijon shevasidan olingan, bildirishnoma, dalolatnoma, ma'ruzachi so'zlari yasama so'zlardir.

Chet tillaridan so'z o'zlashtirish asosida til lug'at tarkibining boyishi tashqi omil asosida boyishi deyiladi. Bunda o'zbek adabiy tiliga fors-tojik, arab, rus va boshqa tillardan so'z o'zlashtirishi tushuniladi. (3)

"Leksik birliklarning uslubiy xususiyatlari, qo'llanilish doiralari va ularning adabiy til rivojidadagi ahamiyati" mavzusi tilshunoslikda muhim o'rin egallaydi. Quyida shu ma'lumotlarning asosiy tushunchalari va tavsiflarini ko'rib chiqamiz:

Leksik birliklarning uslubiy xususiyatlari

Leksik birliklar — bu tilning eng kichik, mustaqil ma'no anglatadigan birliklari bo'lib, ular so'zlar, frazeologizmlar, terminlar va boshqa leksik vositalarni o'z ichiga oladi. Ularning uslubiy xususiyatlari:

Emotsional-ekspressiv rangdorlik: ba'zi so'zlar hissiy tus beradi (masalan, "yovuz" — salbiy baho, "mehribon" — ijobiy baho).

Uslubiy belgilanish: har bir leksik birlik muayyan uslubga xos bo'lishi mumkin (masalan, "ilmiy izlanish" — ilmiy uslubga xos, "meniki bo'lsa, senga nima!" — og'zaki nutqqa xos).

Qo'llanilish doiralari

Leksik birliklar quyidagi doiralarda qo'llaniladi:

Adabiy til: rasmiy va normativ til, barcha qatlamlarda tushunarli bo'lishi kerak.

Ilmiy uslub: aniq, lo'nda va obyektiv bo'lgan terminlar, definityalar va atamalar ishlatiladi.

Publicistik uslub: ommaga murojaat qiluvchi so'zlar, ekspressivlik va ta'sirchanlik bilan ajralib turadi.

Og'zaki nutq (so'zlashuv uslub): erkin, dialektal yoki familiar so'zlar ishlatiladi.

Badiiy uslub: obrazlilik, badiiy ifoda vositalariga boy bo'ladi, so'z tanlovi keng.

Leksik birliklarning adabiy til rivojidadagi ahamiyati

Til boyligini oshiradi: yangi leksik birliklarning paydo bo'lishi adabiy tilning lug'aviy boyligini kengaytiradi.

Ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi: badiiy adabiyot va ilmiy asarlar orqali yangi so'zlar joriy etiladi.

Madaniy va tarixiy merosni saqlaydi: qadimiy yoki dialektal so'zlar adabiy tilga kirib, milliy o'zlikni ifodalaydi.

Normativlikni ta'minlaydi: leksik birliklarning uslubiy jihatdan to'g'ri qo'llanilishi adabiy tilning me'yorlashuviga yordam beradi.

O'quvchilar lug'atiga aniqlik kiritish. Bu o'z ichiga quyidagilarni oladi:

1. o'quvchi puxta o'zlashtirmagan so'zlarning ma'nosini to'liq o'zlashtirish, ya'ni shu so'zlarni matnga kiritish, ma'nosi yaqin so'zlarga qiyoslash, antonim tanlash yo'llari bilan ularning ma'nosiga aniqlik kiritish;
2. so'zning kinoyali ma'nosini, ko'p ma'noli so'zlarni o'zlashtirish;
3. so'zlarning sinonimlarini, sinonim so'zlarning ma'no qirralarini o'zlashtirish;

4. ayrim frazeologik birliklarning ma'nosini o'zlashtirish

Adabiy tilda ishlatilmaydigan so'zlarni o'quvchilar faol lug'atidan nofaol lug'atiga o'tkazish. Bunday so'zlarga bolalarning nutq muhiti ta'sirida o'zlashib qolgan adabiy til me'yoriga kirmaydigan, ayrim adabiy asar va so'zlashuv tilida qo'llanadigan soda so'z va iboralar, sheva va ijtimoiy guruhga oid so'zlar kiradi.

O'quvchilar lug'atini boyitish, ya'ni yangi so'zlarni, shuningdek, bolalar lug'atida bo'lgan ayrim so'zlarning yangi ma'nolarini o'zlashtirish. Ona tilining lug'at boyligini bilib olish uchun o'quvchi o'z lug'atiga har kuni 8-10 ta yangi so'zni, shu jumladan, ona tili darslarida 4-6 so'zni qo'shishi, ya'ni shu so'zlar ma'nosini o'zlashtirish lozim.

References:

Используемая литература:

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nosirjon Uloqov - <<Tilshunoslik nazariyasi>> - Toshkent - <<Barkamol fayz media>> - 2016-yil, 116-bet.
2. <https://azkurs.org>
3. <https://phys-tech.jdpu.uz>
4. Qosimova.K, Matchonov.S, G'ulomova.X, Yo'ldosheva.Sh, Sariyev.Sh, Ona tili o'qitish metodikasi (Boshlang'ich ta'lim fakulteti talabalari uchun darslik)-2017-yil, 352-bet.
5. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi-T.:<<O'zbekiston milliy ensiklopediyasi>>, Davlat ilmiy nashriyoti, 2003-yil, 582-bet.(2-jild).